

Сабіна Деменко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ЗВ'ЯЗКУ З НАБУТТЯМ, ЗБЕРЕЖЕННЯМ МАЙНА БЕЗ ДОСТАТНЬОЇ ПРАВОВОЇ ПІДСТАВИ

Sabina Demenko

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

GROUND FOR EMERGENCE OF THE UNJUST ENRICHMENT OBLIGATIONS

The article explores the conditions and grounds for the emergence of unjust enrichment obligations through the lens of the general civilistic doctrine of legal facts. In light of this, the author separately analyzes the peculiarities of the conditional claim as a way of protecting the infringed property right. Considerable attention is given to current case law on these issues. It is argued that the grounds for the occurrence of conditional obligations are actions of third parties (purchasers, debtors) aimed at the acquisition (preservation) of property at the expense of other participants of the civil turnover without sufficient legal grounds, as a result of which they have obligations for compensation of unreasonably acquired, resulting from such acquisition (retention) and the events that give rise to such obligations.

Keywords: conditional claim, unjust enrichment, non-contractual obligations, protection of civil rights, legal fact.

Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави мають специфічний зміст, а отже і специфічні умови та підстави виникнення. У контексті цього питання зазначимо, що у разі порушення, невизнання та/або оспорення суб'єктивного цивільного права чи інтересу особи (фізичної, юридичної) у потерпілої особи виникає право на застосування певного (конкретного) способу захисту. Сам ж спосіб захисту реалізується через суб'єктивне цивільне право, яке виникає та існує в рамках захисних правовідносин (зобов'язань). Взагалі, в цивілістичній науці під способами захисту розуміють закріплені законом матеріально-правові міри примусового характеру за допомогою яких здійснюється відновлення, визнання порушених, оспорюваних прав та вплив на порушника¹.

Спосіб захисту також може бути визначений як концентрований вираз змісту (суті) міри державного примусу, за допомогою якого відбувається досягнення бажаного для особи, право чи інтерес якої порушені, правового результату. Спосіб захисту втілює безпосередню мету, якої прагне досягнути суб'єкт захисту (позивач), вважаючи, що таким чином буде припинене порушення (чи оспорювання) його прав, він компенсує витрати, що виникли у зв'язку з порушенням його прав, або в інший спосіб нівелює негативні наслідки порушення його прав².

Вважаємо, що під способом захисту необхідно розуміти передбачені законодавством або ж договором послідовність дій, що спрямовані, перш за все, на відновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного права або законного інтересу особи. Аналіз судової практики дозволяє дійти висновку, що способом захисту порушеного права власності в результаті набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є кондикція. Зокрема, відповідно до висновків Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 757/4040/16-ц від 04 липня 2018 року³, кондикція – позадоговірний зобов'язальний спосіб захисту права власності або іншого речового права, який може бути застосований самостійно.

¹ Шишка, Р. Б., Кройтор, В. А. (заг. ред.) (2008). *Цивільне право України*. У 2 ч. Харків: Видавництво Харківського університету внутрішніх справ, 1, 108.

² *Окрема думка судді Крата, В. І. у справі № 337/3659/15-ц, 2019* (Верховний Суд України). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/82826657>>. (2019, вересень, 08).

³ *Постанова у справі № 757/4040/16-ц, 2018* (Верховний Суд України). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/75716936>>. (2019, вересень, 08).

Вважаємо, що кондикція як спосіб захисту – це матеріально-правова вимога, звернена до набувача майна – особи, в результаті дій або бездіяльності якої потерпілий зазнав зменшення майна та/або грошових коштів, що належали йому на праві власності. Ознаки, характерні для кондикції, свідчать про те, що пред'явлення кондикційної вимоги можна визнати належним самостійним способом захисту порушеного права власності, якщо:

- 1) річ є такою, що визначена родовими ознаками, в тому числі грошовими коштами;
- 2) потерпілий домагається повернення йому речі, визначеної родовими ознаками (грошових коштів) від тієї особи (набувача), з якою він не пов'язаний договірними правовідносинами щодо речі.

Відповідно до ч.2 ст.184 ЦК України річ є визначеною родовими ознаками, якщо вона має ознаки, властиві усім речам того ж роду, та вимірюється числом, вагою, мірою. Річ, що має лише родові ознаки, є заміною¹. Однак, питання відшкодування за зобов'язаннями у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави буде нами розглядатись у наступних дослідженнях.

Додамо, що кондикція застосовується субсидіарно до реституції та віндикації як спосіб захисту порушеного права у тому випадку, коли певна вимога власника (титульного володільця) майна не охоплюється нормативним урегулюванням основного способу захисту права, але за характерними ознаками, умовами та суб'єктивним складом підпадає під визначення зобов'язання з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави (Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 524/7302/15-ц від 20 березня 2019 року²).

В Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 757/42443/16-ц від 29 травня 2019 року судді в результаті розгляду касаційної скарги позивача до Головного територіального управління юстиції у місті Києві, третя особа – Управління державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у місті Києві про стягнення коштів у розмірі 534 309, 63 грн. дійшли висновку, що права особи, яка вважає себе власником майна (носієм іншого цивільного права), підлягають захисту шляхом задоволення позову до володільця (набувача майна) з використанням правового механізму, встановленого статтею 1212 ЦК України, у разі наявності цивільних відносин безпосередньо між власником та володільцем майна. Такий спосіб захисту можливо здійснити шляхом застосування кондикційного позову, якщо для цього існують підстави, передбачені статтею 1212 ЦК України, які дають право витребувати у набувача таке майно³.

Отже, для застосування кондикційного позову в цілому та виникнення зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави зокрема, необхідні певні умови та підстави. Відразу зауважимо, що на сьогодні серед науковців не існує одностайної думки на рахунок умов та підстав зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави і часто вони дані поняття ототожнюють та не розділяють. І так, пропонуємо розпочати із підстав зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави. І знову ж таки, думки науковців з цього приводу різняться. До прикладу, на думку Р.О. Стефанчука підставами виникнення зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави може бути:

1. набуття, збереження майна без достатньої правової підстави;
2. підстава, на якій було набуто майно, згодом зникла⁴.

Таке розуміння підстав зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави повністю узгоджується із самим положенням ст.1212 ЦК України в частині «особа, яка набула майно або зберегла його... без достатньої правової підстави», «...і тоді, коли підстава ...згодом відпала». Таке розуміння підстав також повністю узгоджується із висновками,

¹ *Цивільний кодекс України, 2003* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>>. (2019, вересень, 08).

² *Постанова у справі № 524/7302/15-ц, 2019* (Верховний Суд України). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/81438284>>. (2019, вересень, 08).

³ *Постанова у справі № 757/42443/16-ц, 2019* (Верховний Суд України). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/82599804>>. (2019, вересень, 08).

⁴ Стефанчук, Р. О. (ред.) (2009). *Цивільне право України*. Київ: Правова єдність, 536.

що містяться у Постановах Верховного суду, де вказано, що визначений ст.1212 ЦК України спосіб захисту можливий шляхом застосування кондикційного позову, якщо для цього існують підстави, передбачені статтею 1212 ЦК України, які дають право витребувати в набувача це майно¹.

В свою чергу на думку О.О. Отраднovoї підставами виникнення зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереження майна без достатньої правової підстави можуть бути дії, як правомірні, так і неправомірні, а також події, що дозволяє вважати їх самостійним недоговірним інститутом, який слугує захисту права власності та інших прав суб'єктів цивільних відносин².

Також існує точка зору, що правовою підставою виникнення кондикційних зобов'язань є юридичний склад, що утворюється такими юридичними фактами:

- вибуття майна із володіння постраждалого (кредитора);
- набуття або збереження майна боржником (набувачем);
- відсутність правової підстави для набуття або збереження майна набувачем;
- причинний зв'язок між збільшенням майна набувача і відповідною втратою майна постраждалого³.

Схожа точка зору ще в одного науковця, який стверджує, що підставою виникнення зобов'язань, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є юридичний склад, який включає:

- 1) виникнення шкоди у потерпілого (кредитора);
- 2) набуття або збереження майна іншою особою (боржником);
- 3) причинний зв'язок між шкодою, яка завдана потерпілому, та набуттям або збереженням майна у боржника⁴.

Однак, аби надати оцінку вказаним вище точкам зору щодо підстав зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави необхідним є більш глибоке дослідження підстав виникнення зобов'язань в цілому. Відповідно до ст. 11 ЦК України, підставами виникнення прав та обов'язків, є, зокрема, договори та інші правочини.

Згідно ст. 509 ЦК України, зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Як відомо, підставою виникнення зобов'язання є юридичний факт. Натомість, в юридичній літературі висловлюється думка, що термін «юридичний факт» має два значення. У вузькому сенсі – це конкретна фактична передумова зміни правовідносин, яка включає один елемент (дію); у широкому – це будь-які фактичні обставини, що мають правове значення, зокрема, елементи, що утворюють фактичний склад⁵.

Існують такі ознаки юридичних фактів:

- а) вони являють собою різні життєві обставини, умови і факти;
- б) вони визначаються у нормах права, точніше у гіпотезах;
- в) слугують неодмінною умовою виникнення, зміни чи припинення правовідносин;
- г) тягнуть за собою суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правовідносин;
- д) забезпечуються державним примусом⁶.

Тобто, вважаємо, що під юридичним фактом необхідно розуміти конкретні дії та події, або ж обставини, які слугують підставою виникнення, зміни та/або припинення правовідносин. На основі вище наведеного можна також дійти висновку, що підставою виникнення зобов'язань з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є юридичний факт. Аналіз ст.1212 ЦК України

¹ Постанова у справі № 757/16163/17-ц, 2019 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81329131>>. (2019, вересень, 08).

² Отраднова, О.О. (2009). *Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України*. Київ: Юрінком Інтер, 158.

³ Загородній, С.А. (2011). Правові підстави виникнення кондикційних зобов'язань. *Бюлетень Міністерства юстиції України*, 4. 47.

⁴ Ківалова, Т.С. (2010). Особливості зобов'язань, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. *Актуальні проблеми держави і права*. 218-224.

⁵ Шимон, С.І. (2009) Особливості правочину як юридичного факту в цивільному праві. *Держава і право*, 46, 316.

⁶ Мельник, О. Г. (2015). Поняття юридичних фактів як підстав виникнення, припинення та трансформації правових відносин у сфері реалізації судової влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*, 33, 1, 33.

свідчить, що зобов'язання з безпідставного набуття, збереження майна породжують такі юридичні факти: 1) набуття особою майна за рахунок іншої особи; 2) збереження майна за рахунок іншої особи; 3) відсутність для цього правових підстав або якщо такі відпали (Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі №915/630/17 від 11 травня 2018 року¹, у справі № 922/438/17 від 11 квітня 2018 року²). Тобто, одна особа (набувач) за рахунок іншої особи збагатилась, при чому таке збагачення можливе: 1) через набуття майна (тобто набувач під впливом певних дій чи подій в результаті своєї діяльності набув певне майно) і 2) через збереження майна набувачем (це означає, що набувач був наділений правом користуватись або ж розпоряджатись майном на певній підставі, однак, коли така підстава відпала, знову ж таки, в силу певних дій або подій та діяльності набувача (при чому можливо як в формі дії так і бездіяльності), останнім не було повернене майно його власнику та/або законному володільцю. Ключовим в такому набутті або збереженні майна має бути саме безпідставність збагачення, тобто, що набувач не мав жодних правових підстав для цього (між сторонами не було укладено договір, або він визнаний недійсним, між сторонами взагалі не було жодних договірних відносин).

Взагалі, характерною особливістю кондикційних зобов'язань є те, що підстави їх виникнення мають широку сферу застосування: зобов'язання можуть виникати як із дій, так і з подій, причому з дій як сторін зобов'язання, так і третіх осіб, із дій як запланованих, так і випадкових, як правомірних, так і неправомірних. Крім того, у кондикційному зобов'язанні не має правового значення, чи вибуло майно з володіння власника за його волею або всупереч його волі, чи є набувач добросовісним або недобросовісним (Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 310/8107/15-ц від 26 червня 2018 року³, Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 310/5834/13-ц від 23 травня 2018 року⁴, Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі №910/4749/16 від 13 червня 2018 року⁵).

Таким чином, підсумовуючи усе наведене, вважаємо, що підставами виникнення кондикційних зобов'язань є дії третіх осіб (набувачів, боржників), спрямовані на набуття (збереження) майна за рахунок інших учасників цивільного обороту без достатніх на те правових підстав, внаслідок яких у них виникають зобов'язання з відшкодування безпідставно набутого та доходів, в результаті такого набуття (збереження), а також події, внаслідок яких виникають такі зобов'язання. Прикладами, таких юридичних фактів на практиці є: 1) закінчення договірних відносин (договорів оренди землі, оренди нерухомого майна); 2) визнання правочину недійсним, в силу чого правова підстава збереження майна відпала; 3) помилковий перерахунок коштів набувачеві; 4) безпідставне користування майном особи та ін.

References:

1. Shyshka, R. B., Kroitor, V. A. (ed.) (2008). *Tsyvilne pravo Ukrainy* [Civil Law of Ukraine]. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivskoho universytetu vnutrishnikh sprav, I. [in Ukrainian].
2. Yedyni derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2019). *Okrema dumka suddi Krata V. I. u spravi № 337/3659/15-ts* [Opinion in dissent in case no. 337/3659/15-c] (Supreme Court of Ukraine). <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/82826657>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
3. Yedyni derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2018). *Postanova u spravi № 757/4040/16-ts* [Resolution in case no. 757/4040/16-c] (Supreme Court of Ukraine). <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/75716936>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
4. *Tsyvilnyy kodeks, 2003* (Verkhovna Rada Ukrainy). [Civil Code, 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].

¹ Постанова у справі № 915/630/17, 2018 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74411217>>. (2019, вересень, 08).

² Постанова у справі № 922/438/17, 2018 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73278085>>. (2019, вересень, 08).

³ Постанова у справі № 310/8107/15-ц, 2018 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75099472>>. (2019, вересень, 08).

⁴ Постанова у справі № 310/5834/13-ц, 2018. (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74536861>>. (2019, вересень, 08).

⁵ Постанова у справі № 910/4749/16, 2018 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74720802>>. (2019, вересень, 08).

5. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2019). *Postanova u spravi № 524/7302/15-ts* [Resolution in case no. 524/7302/15-ts] (Supreme Court of Ukraine). <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/81438284>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
6. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2019). *Postanova u spravi № 757/42443/16-ts* [Resolution in case no. 757/42443/16-ts] (Supreme Court of Ukraine). <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/82599804>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
7. Stefanchuk, R. O. (ed.) (2009). *Tsyvilne pravo Ukrainy* [Civil Law of Ukraine]. Kyiv: Pravova yednist. [in Ukrainian].
8. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2019). *Postanova u spravi № 757/16163/17-ts* [Resolution in case no. 757/16163/17-c]. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81329131>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
9. Otradhova, O. O. (2009). *Nedohovirni zoboviazannia v tsyvilnomu pravi Ukrainy: navch. posib.* [Non-contractual Obligations in Civil Law of Ukraine: study guide]. Kyiv: Yurinkom Inter, 158. [in Ukrainian].
10. Zahorodnii, S. A. (2011). Pravovi pidstavy vynyknennia kondytsiinykh zoboviazan [Legal Grounds for the Emergence of Unjust Enrichment Obligations]. *Biuletyn Ministerstva yustytzii Ukrainy* [Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine], 4. 47. [in Ukrainian].
11. Kivalova, T. S. (2010). Osoblyvosti zoboviazan, shcho vynykaiut z nabuttia, zberezhennia maina bez dostatnoi pravovoi pidstavy [Specifics of the Obligations, that Arise from Acquisition, Preservation of Property without Sufficient Legal Basis]. *Aktualni problemy derzhavy i prava* [Current Problems of the State and Law], 218-224. [in Ukrainian].
12. Shymon, S. I. (2009). Osoblyvosti pravochynu yak yurydychnoho faktu v tsyvilnomu pravi [Features of the Legal Act as a Legal Fact in Civil Law]. *Derzhava i pravo* [State and Law], 46. [in Ukrainian].
13. Melnyk, O. H. (2015). Poniattia yurydychnykh faktiv yak pidstav vynyknennia, prypynennia ta transformatsii pravovykh vidnosyn u sferi realizatsii sudovoi vlady [The Concept of Legal Facts as the Basis for the Emergence, Termination and Transformation of Legal Relations in the Field of Judicial Power]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu* [Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series Law], 33, 1, 33. [in Ukrainian].
14. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2018). *Postanova u spravi № 915/630/17* [Resolution in case no. 915/630/17]. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74411217>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
15. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2018). *Postanova u spravi № 922/438/17* [Resolution in case no. 922/438/17]. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73278085>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
16. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2018). *Postanova u spravi № 310/8107/15-ts* [Resolution in case no. 310/8107/15-c]. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75099472>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
17. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2018). *Postanova u spravi № 310/5834/13-ts* [Resolution in case no. 310/5834/13-c]. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74536861>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
18. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2018). *Postanova u spravi № 910/4749/16* [Resolution in case no. 910/4749/16]. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74720802>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].